

De Groninger hoogleraar sociale filosofie Jos de Beus waarschuwde al in 1998 tegen de vermijdingsvisie van de Nederlandse politiek aangaande de problemen met allochtonen: "Er bestaat een vermijdingsvisie op migrantenpolitiek naast een confrontatievisie. De Nederlandse migrantenpolitiek wordt overheerst door de vermijdingsvisie. De vestiging van de multiculturele democratie in dit land, waaronder het uiteindelijke succes van inburgering binnen de zedelijke en rechtelijke beperkingen is gediend met een overgang naar vormen van confrontatie."

Ook in België was een 'betuttelende omzichtigheid' in de politiek en het dagelijks leven aanwezig, vaak nog steeds zelfs, aldus Mimount Bousakla. Nu in Nederland het kabinet Balkenende-II is aangetreden en België ook een heus 'paars' kabinet kent, zal moeten blijken of de confrontatie met het hete hangijzer dat het integratievraagstuk is, daadwerkelijk plaats gaat vinden, of dat de politieke aandacht voor de economie zo veel prioriteit zal krijgen, dat het integratievraagstuk wederom blijft liggen.

Redactie AGORA

Literatuurselectie

- Amersfoort, H. van (2001). *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*. Amsterdam: Instituut voor migratie en etnische studies.
- Beus, J. de (1998). *De cultus van vermijding; visies op migrantenpolitiek in Nederland*. Utrecht: Forum.
- Bousakla, M. (2002). *Couscous met frieten*. Antwerpen: Houtekiet.
- Vaart, R. van der (2003). *The Netherlands, a cultural region?* In: Gorp, B. van, M. Hoff & J. Renes (red.), *Dutch windows; Cultural geographical essays on The Netherlands*, pp 21-37, Utrecht, Faculteit Ruimtelijke Wetenschappen.
- Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (2003). *Bevolkingsatlas van Nederland; demografische ontwikkelingen van 1850 tot heden*. NIDI, Den Haag.
- Wilterdink, N. (2002). *Een tekort aan cultureel kapitaal: migratie en de multiculturele samenleving*. In: *Agora 2002-3*, pp.26-28.
- Wilterdink, N. (1998). *Mondialisering, migratie en multiculturaliteit*. In: C.H.M. Geuijen (red.), *Multiculturalisme*, pp. 55-66, Utrecht, Lemma.

Transnationalisme: modeterm of bruikbaar concept?

Veel begrippen in de sociale wetenschappen hebben een modieus karakter. Ze komen plotseling op en verdwijnen even snel weer. Zulke termen hebben geen specifieke inhoud. Ze zijn sponzig en juist daardoor geschikt voor algemene conversaties en het politieke debat. Wil een term ook wetenschappelijk bruikbaar zijn, dan moet duidelijk zijn wat de conceptuele inhoud ervan is en wat de empirische referenties zijn. Neem transnationalisme. Is dat alleen maar een modeterm of valt het zo te definiëren en operationaliseren dat het een echt concept wordt dat kan helpen de werkelijkheid te analyseren?

HANS VAN AMERSFOORT

De term transnationalisme is 'uitgevonden' door de Amerikaanse antropologen Basch, Glick Schiller en Szanton Blanc. Bij hun onderzoek onder immigranten uit het Caraïbisch gebied en Latijns Amerika in de Verenigde Staten ontdekten zij dat deze immigranten velerlei contacten onderhielden met hun landen van herkomst. Kennelijk waren zij zo onbekend met de klassieke migratieliteratuur dat zij dachten dat zij hiermee een nieuw fenomeen op het spoor waren gekomen. De grote publicatiedruk in het huidige academische milieu leidt blijkbaar tot een veronachtzaming van de bestaande literatuur. Met het werk van de Australiër Price, de bedenker van de term 'chain migration' en zelfs met de klassieke Amerikaanse migratieliteratuur waren zij kennelijk niet bekend. Hun ontdekking was in feite een herontdekking en hun definitie van transnationalisme is dan ook, zonder dat zij zich dat bewust waren, van toepassing op vrijwel alle eerste generatie immigranten: "We define transnationalism as the process by which immigrants forge and sustain

Moskee van de Diyanet in Lombok.

multi-stranded relations that link together their societies of origin and settlement. (...) Immigrants who develop and maintain multiple relationships – familial, economic, social, organizational, religious and political – that span borders we call transmigrants.”

Uit deze definitie blijkt duidelijk dat nog geen sprake is van een doordacht concept. Want niet alleen onderhouden alle eerste generatie immigranten wel enkele van de genoemde contacten, maar bovendien is niet duidelijk of de genoemde relaties alleen gezamenlijk of ieder voor zich al voldoende zijn om van transnationale migranten te spreken. De grote verdienste van Basch en haar mede-auteurs ligt dan ook niet zozeer in de conceptualisering, maar in de wijze waarop zij de huidige migratieprocessen plaatsen in de context van een mondialiserende economie en de positie van de natiestaat daarin. De titel van hun boek 'Nations Unbound' geeft al aan dat zij het einde van de natiestaat (waarmee zij in feite de westerse verzorgingsstaat bedoelen) onder invloed van de toegenomen bevolkingsmobiliteit over de hele wereld zien naderen. De grote invloed die hun boek gehad heeft, is te danken aan de krachtige, wat apodictische wijze, waarop zij dit probleem aan de orde hebben gesteld. Er is sinds het verschijnen van 'Nations Unbound' een hele transnationalismeliteratuur ontstaan over de relatie tussen immigranten en de ontvangende samenlevingen.

Migratie en transnationalisme

De groei van de wereldbevolking en de ontwikkelingen in transport- en communicatietechnologie hebben de migratiestromen sterk doen toenemen. Of de huidige migratiebewegingen ook groter zijn als wij die relateren aan de bevolkingsomvang in vroeger tijden, valt nog te bezien. Ten tijde van de Republiek was Nederland bijvoorbeeld in zeer sterke mate een immigratieland en in het algemeen neigt men ertoe de omvang van de arbeidsmigratie in vroeger eeuwen te onderschatten. Maar in absolute aantallen is de huidige bevolkingsmobiliteit ongetwijfeld van een voordien ongekende omvang. Dit roept de vraag op of de huidige bevolkingsmobiliteit alleen in omvang is toegenomen of dat er ook nieuwe vormen van migratie en nieuwe typen immigranten zijn ont-

staan. De auteurs die de term transnationalisme hanteren, beantwoorden in navolging van Basch en haar mede-auteurs deze vraag bevestigend. Zij menen dat de 'klassieke immigranten', waarbij zij dan vooral de Amerikaanse immigranten uit de negentiende en vroege twintigste eeuw op het oog hebben, zich aan de ontvangende samenleving aanpasten. Bij sommige immigranten ging dat proces betrekkelijk snel, bij andere duurde het enige generaties, afhankelijk van factoren als de karakteristieken van de immigranten, de ondervonden discriminatie en het verloop van de economische conjunctuur. In de loop der generaties oriënteerden de immigranten 'oude stijl' zich steeds meer op het land van vestiging en verdween het land van herkomst achter de horizon. Welke terminologie ook werd gebezigd (absorptie, assimilatie, integratie), dit blijft het algemene beeld zoals dat uit tal van migratiestudies naar voren komt. Dit proces laat zich ook goed aflezen uit de studie van etnische woonpatronen. Dat wil overigens niet zeggen dat de verschillende immigrantenpopulaties volledig onzichtbaar werden en hun instituties verdwenen. Maar deze instituties zoals bijvoorbeeld de Rooms-Katholieke Kerk, meegebracht door Ierse, Poolse en Italiaanse immigranten, veramerikaniseerden wel zelf in de loop van het proces.

De moderne immigranten worden verondersteld zich in een andere situatie te bevinden. De toegenomen communicatiemogelijkheden maken het mogelijk de banden met familie en vrienden aan te houden en moderne vervoersmiddelen maken min of meer frequente bezoekcontacten mogelijk. Instituties van politieke of culturele aard maken ook gebruik van deze middelen en houden zo culturele tradities en/of politieke aspiraties gericht op het land van herkomst in stand. Het assimilatieproces komt op deze wijze niet op gang en er ontstaan transnationale gemeenschappen. Wat voor vroegere landverhuizers een tussenstadium was, kenmerkend voor de eerste generatie, leidt zo tot de formatie van intergenerationele groepen wier ideaal niet het deelnemen aan de nieuwe samenleving is, maar het bestendigen van een diffuse, meervoudige situatie, gesymboliseerd in het dragen van twee of zelfs meer paspoorten. Zo weergegeven is deze redenering

uiteraard niet meer dan een hypothese, al wordt die in de transnationalismeliteratuur nogal eens als conclusie gepresenteerd. Maar het is wel een belangwekkende hypothese die uitzicht geeft op een interessant studieveld.

Van term naar concept

Het populair worden van de term bracht met zich mee dat van alles en nog wat als transnationalisme werd aangeduid. In de inleiding op hun boek 'Migration, diasporas and transnationalism' vermelden Vertovec en Cohen een rijke verscheidenheid aan betekenissen die zij hebben aangetroffen. Bovendien staan al bij voorbaat getrokken conclusies een serieuze analyse nogal eens in de weg. Maar tegelijkertijd toonde de grote aantrekkingskracht van de term aan dat het studieveld en de in de vorige paragraaf geschetste hypothese zeker nadere aandacht waard waren. Wilde men de studie van de verbintenissen van immigranten met hun landen van herkomst echter serieus aanpakken, dan moest er eerst orde geschapen worden in het analyseapparaat.

In hun inleiding op het themanummer 'Transnational Communities' van het tijdschrift 'Ethnic and Racial Studies', hebben Portes, Guarnizo en Landolt een aantal duidelijke keuzes gemaakt en daarmee de conceptualisering een grote stap voorwaarts gebracht. In de eerste plaats stellen zij vast dat het om betrekkingen van lange duur moet gaan, die niet alleen losse individuen betreffen maar een zekere mate van institutionalisering en duurzaamheid kennen. Het gaat zoals wij in de vorige paragraaf al hebben vastgesteld om activiteiten die meerdere generaties omvatten.

In de tweede plaats maken zij een onderscheid naar sectoren of sferen waarbinnen de activiteiten zich afspeelen. Ze onderscheiden daarbij economische, politieke en sociaal-culturele activiteiten. Wat betreft de institutionalisering maken zij niet alleen een onderscheid naar de mate van institutionalisering, maar ook tussen instituties die van de immigranten zelf uitgaan (institutionalisering 'van onderop', 'grass-roots' instituties) en instituties die 'van bovenaf', bijvoorbeeld door regeringen, internationale religieuze organisaties of multinationale bedrijven, in het leven worden geroepen.

Heel belangrijk is ten slotte dat zij stellen dat het analyseniveau duidelijk moet

zijn. In de sociale wetenschappen is het altijd een moeilijk punt te bepalen of het over individuen, collectiviteiten of instituties gaat. Uiteraard zijn collectiviteiten samengesteld uit individuen en kunnen instituties niet functioneren zonder dat individuen bepaalde rollen vervullen. Maar dat wil nog niet zeggen dat de eigenschappen van collectiviteiten tot individuele kenmerken kunnen worden teruggebracht of dat het functioneren van instituties kan worden teruggebracht tot individuele motivaties. Aan de hand van de door Portes en zijn medeauteurs aangebrachte verduidelijkingen kunnen we ons een beter beeld vormen van het studieveld. Als we de rol van transnationale gemeenschappen in het interactieproces van immigranten en ontvangende samenlevingen willen bestuderen, gaat het blijkbaar om collectiviteiten, die gekenmerkt worden door bepaalde activiteiten. Collectiviteiten of gemeenschappen dienen dan ook centraal te staan, waarbij individuen vooral interessant zijn voor zover het hun rol ten opzichte van deze collectiviteiten betreft. Aangezien voor continuïteit over de generaties heen tenminste enige vorm van institutionalisering noodzakelijk is, is ook deze dimensie onmisbaar bij de analyse van de rol van transnationale gemeenschappen. Op basis van deze uitgangspunten kunnen we een typologie ontwikkelen die een eerste ordening aanbrengt in het studieveld. Bij het hanteren van dit begrippenkader zullen altijd bepaalde variabelen een rol spelen. Bij de dimensie van het collectieve niveauspelen moeten in ieder geval twee variabelen in beschouwing genomen worden. In de eerste plaats de

tijdsduur, te benaderen door de stabiliteit van de collectieve activiteiten en de rol van de verschillende generaties daarin te onderzoeken. In de tweede plaats het bereik van de activiteiten en instituties. Kort gezegd, welk deel van de betreffende populatie is bij de activiteiten betrokken, wie is kernlid, randlid, vage sympathisant, helemaal niet betrokken of wellicht zelfs actief tegenstrever?

Bij de dimensie institutionalisering is behalve de mate van institutionalisering de bron van belang. Het onderscheid dat Portes c.s. gemaakt hebben tussen 'van bovenaf' of 'van onderop' is in veel gevallen verhelderend.

Hoewel nu een eerste ordening is aangebracht, moeten we ons wel realiseren dat dit vooralsnog niet meer is dan een begrippenkader dat het mogelijk moet maken inzicht te krijgen in de ontwikkeling van de transnationale gemeenschappen. Het gaat daarbij om dynamische situaties, waarbij de verschillende dimensies elkaar beïnvloeden en situaties zich wijzigen. Het onderscheid tussen sociaal-culturele, politieke en economische activiteiten is daarbij op papier vaak duidelijker dan in de werkelijkheid, waar sociaal-culturele activiteiten soms worden ondernomen met het oog op het verkrijgen van politiek prestige of financieel gewin. Verenigingen die eerst een sterk politiek karakter hebben, kunnen later een meer sociaal-cultureel accent krijgen en zo zijn er tal van verschuivingen mogelijk.

Het hier ontwikkelde begrippenkader maakt het mogelijk deze dynamiek van de interactie tussen migranten en samenlevingen te analyseren, maar het

doet geen voorspelling over het verloop van deze processen.

Turkse Islam in Nederland

Theoretische beschouwingen hebben alleen zin als ze ook in de praktijk hun waarde bewijzen. De institutionalisering van de Turkse Islam in Nederland is bijvoorbeeld een onderwerp waarover al de nodige literatuur voorhanden is. Daarbij moet al meteen een beperking worden aangegeven met betrekking tot de reikwijdte van de populatie, want de Turken vormen in dit opzicht geen eenheid. Hoewel de meerderheid een vorm van Soenni Islam aanhangt, zijn er in Nederland ook Alevietenmoslims en Christenen onder de Turken en uiteraard ook mensen, die tot geen enkele godsdienstige richting behoren. Maar ook als we ons tot de Soennieten beperken, is het natuurlijk de vraag welk deel van de mensen dat 'officieel' Moslim is, zich ook in het dagelijkse leven door religieuze beginselen laat leiden. Die vraag is met het materiaal dat voorhanden is niet te beantwoorden. Wel weten we dat van de volwassen mannen onder deze groep de helft regelmatig de moskee bezoekt. Dit geeft wel aan dat voor een belangrijk deel van de Turken in Nederland de Islam een belangrijk institutioneel kader biedt. De vormgeving van de Islam onder de Turkse immigranten begon al in de periode van de gastarbeid. De eerste initiatieven gingen uit van mensen die zich richtten op landgenoten die, behalve voor het verdienen van geld, nauwelijks in contact traden met de samenleving. Een populatie van alleengaande mannen, voor wie het dorp of het plaatsdorpje waar ze vandaan kwamen het oriëntatiekader vormde. De bestuurders waren vrome, meest oudere mannen, van wie de geloofsbeleving een piëtistisch karakter had. Zij vormden tezamen de federatie van Sülemancilar, de oudste federatie van moskeeën in Nederland. Zij vormden een typisch voorbeeld van institutionalisering van onderop. Hun doelstelling beperkte zich tot het tegemoetkomen aan de directe behoeften van de Turkse arbeiders in Nederland. Met de groei van de Turkse bevolking in Nederland en in het bijzonder ook in Duitsland, deed zich echter een opmerkelijke ontwikkeling voor, die samenhangt met de recente geschiedenis van Turkije. De door Atatürk gestichte

Figuur 1 - Transnationalisme naar actoren en mate van institutionalisering.

Individueen	Actoren	
	Collectiviteiten	Mate van institutionalisering
Overmaken geld Hulp 'illegale' familieleden	Gezamenlijke viering religieuze feesten en bruiloften	Niet of nauwelijks
Informele leiders organiseren op basis van persoonlijke netwerken	Sport- en gezelligheidsverenigingen Lokale gebedsruimtes	Laag tot middelmatig
Vrijgestelde functionarissen 'vertegenwoordigen'	Afdelingen politieke partijen Gesubsidieerde culturele manifestaties 'Nieuwbouw' moskeeën	Hoog

Turkse republiek heeft een strikt seculier karakter. De meer orthodoxe, zo men wil fundamentalistische, Islamitische organisaties, die dit seculiere karakter afwijzen, werden verboden. De regering stelde een directoraat voor godsdienstzaken in (kortweg Diyanet) dat toezicht houdt op de moskeeën en alleen een liberale Islam toestaat, die de gesecculariseerde staat erkent. Maar buiten Turkije heeft de Turkse overheid uiteraard geen greep op Islamitische instellingen. Verschillende fundamentalistische stromingen maakten hiervan gebruik door zich op de emigranten in West-Europa te richten. Zij vulden een gat in de markt met hun vanuit Turkije gesteunde organisaties. Vooral in Duitsland kwamen op deze wijze veel moskeeën onder invloed van min of meer extremistische stromingen tot stand. De krachtigste daarvan is de Milli Görüs-beweging, die ook in Nederland van betekenis is en een tweede federatie van Turkse moskeeën in Nederland vormt.

De Turkse overheid zag deze ontwikkeling met lede ogen aan en begreep dat zij de behoefte aan religieuze vormgeving van de Turken in West-Europa ten onrechte had verwaarloosd. Daardoor had zij in Turkije onderdrukte stromingen de kans gegeven hun gedachtegoed onder de immigranten in West-Europa te verbreiden. De Diyanet zette daarop een tegenoffensief in en stichtte met royale overheidssteun moskeeën die de officiële Turkse Islam uitdragen. Dit Diyanetoffensief is succesvol geweest: veruit de meeste moskeeën in Nederland, ongeveer 140 van de ongeveer 175, behoren thans tot de federatie van Diyanetmoskeeën.

Deze geschiedenis toont wel aan hoe dynamisch de ontwikkeling is, hoezeer de bronnen van de institutionalisering in de loop van enkele decennia kunnen wijzigen en hoe culturele en politieke activiteiten verweven kunnen zijn. Maar hiermee is de ontwikkeling nog geenszins afgesloten. De moskeeën waren in de periode van stichting en formatie van de federaties nog sterk op Turkije en de politieke ontwikkelingen in dat land gericht. Hun belangstelling voor de positie van de Turken in de Nederlandse samenleving was, voor zover al aanwezig, marginaal te noemen. Maar dit veranderde in de loop van de tijd. Met het volwassen worden van een in Nederland opgegroeide generatie ging het bestuur

van de moskeeverenigingen over in handen van jongeren. Zij spraken Nederlands, waren beter opgeleid en konden de contacten met de Nederlandse omgeving veel behendiger behartigen. Vrome oude mannen maakten plaats voor assertieve jongeren. Daarmee verschoof ook de belangstelling van Turkije naar Nederland. Het meest fascinerend is dit proces in de Milli Görüs-beweging. De Diyanetfederatie is, juist door de band met de Turkse overheid, minder beweeglijk van karakter. De Sülemancilar hebben de laatste jaren veel terrein verloren aan de Diyanet en zijn te zeer een oudemannenbeweging gebleven om de jongeren te kunnen aanspreken. Maar de Milli Görüs vertonen een grote dynamiek. De jonge moskeebestuurders richten zich met moderne organisatievormen vooral op jongeren en vrouwen en zijn sterk gericht op het verwerven van een sociale positie in de Nederlandse samenleving. Dit is een opmerkelijke ontwikkeling omdat de oorsprong van deze beweging immers ligt in het streven naar een Islamitische staat in Turkije. Het zijn twee doelstellingen die, als ze al niet volstrekt tegenstrijdig zijn, toch moeilijk te combineren zijn. Tot welke conflicten en oplossingen dit dilemma nog aanleiding zal geven, zal de toekomst leren. Maar waarschijnlijk zal de beweging steeds meer uiteenvallen in een op Turkije en een op West-Europa gerichte tak, die zich in de dagelijkse praktijk met andere zaken bezig houden. Juist door de regelmatige bezoeken aan Turkije zijn veel jonge Turken ervan overtuigd geraakt dat zij nooit terug zullen gaan en dat hun toekomst in Nederland ligt. Anders dan in de transnationalistische literatuur veelal automatisch wordt aangenomen, belemmeren vakantiebezoeken aan de landen van herkomst zeker niet altijd de oriëntatie op het land van vestiging. Integendeel, juist het gebrek aan contact en persoonlijke ervaring met het land van herkomst kan een voedingsbodem zijn van een nostalgisch verlangen naar het paradijs achter de horizon en een zich afkeren van het land van vestiging.

De dynamische verhouding tussen immigranten en de samenlevingen van vestiging is zeker geen nieuw onderzoeksveld. Maar het heeft met de opkomst van de term transnationalisme wel een nieuwe impuls gekregen. De

transnationalismediscussie heeft oude vragen weer in de schijnwerpers geplaatst en daar de vraag naar de invloed die de huidige migratiestromen hebben op het functioneren van de westerse verzorgingsstaten aan toegevoegd. Bij een zorgvuldig gebruik ervan, in lijn met de operationalisering zoals die met name door Portes en de zijnen is ingezet, kan de term transnationalisme dan ook nog een lang leven beschoren zijn.

Hans van Amersfoort is emeritus hoogleraar in de Culturele Geografie met inbegrip van de Bevolkingsgeografie aan de Universiteit van Amsterdam.

Literatuurselectie

- Amersfoort, H. v. & J. Doornik (2002). Emergent diaspora or immigrant communities? Turkish immigrants in the Netherlands. In: Kennedy, P. & V. Roudometof (eds) *Communities across Borders. New immigrants and transnational cultures*. London: Routledge.
- Amersfoort, H. v. (2001). *Transnationalisme, moderne diaspora's en sociale cohesie*. Instituut voor Migratie- en Etnische Studies. Amsterdam.
- Basch, L., N. Glick Schiller & C. Szanton Blanc (1995). *Nations Unbound. Transnational projects, postcolonial predicaments and deterritorialized nation-states*. Second Edition, Amsterdam: Gordon and Breach Publishers.
- Glazer, N. & D. P. Moynihan (1963). *Beyond the melting Pot*. Cambridge, Mass: M.I.T. Press.
- Liebersohn, S. (1980). *A piece of the pie. Blacks and white immigrants since 1880*. Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- Lucassen, J. & R. Penninx (1994). *Nieuwkomers, Nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*. Amsterdam: Het Spinhuis.
- Portes, A., L.E. Guarnizo & P. Landolt (1999). *The study of transnationalism. Pitfalls and promises of an emergent research field*. *Ethnic and Racial Studies*, 22 (2) 463-477.
- Price, C. (1963). *Southern Europeans in Australia*. Melbourne: Oxford University Press.
- Vertovec, S. & R. Cohen (eds) (1999). *Migration, diasporas and transnationalism*. Cheltenham (UK): Edward Elgar Publishing Ltd.